

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Олександр Криворучко

МІЖ ПЕРЕЯСЛАВОМ ТА АНДРУСОВИМ: ПОШУК КОЗАЦЬКОЮ УКРАЇНОЮ АЛЬТЕРНАТИВ ДЕРЖАВНОГО СТАНОВЛЕННЯ

У статті висвітлено пошук козацькою Україною альтернатив свого державного становлення в ході московсько-польської, польсько-шведської та московсько-шведської воєн, які тривали у період між українсько-московською військово-політичною угодою 1654 р. та Андрусівським перемир'ям між Московією та Польсько-Литовською державою.

Ключові слова: Гетьманщина, Річ Посполита, Швеція, Московія, Переяславська рада, Віленське перемир'я, Андрусівський договір.

Oleksandr Kryvoruchko

BETWEEN PEREYASLAV AND ANDRUSOVO: THE SEARCH BY THE COSSACK UKRAINE FOR ALTERNATIVES TO THE STATE STATEMENT

The article highlights the search of Cossack Ukraine for alternatives to its state formation during the Moscow-Polish, Polish-Swedish and Moscow-Swedish wars that lasted between the Ukrainian-Moscow military-political agreement of 1654 and the Andrusiv armistice between Muscovy and the Polish-Lithuanian state.

Keywords: Hetmanate, Polish-Lithuanian Commonwealth, Sweden, Muscovy, Pereyaslav Council, Vilna Armistice, Andrusiv Treaty.

Козацька Україна на шляху свого державного становлення мусила постійно балансувати між суперечливими інтересами великих держав: Московії, Речі Посполитої, Швеції, Османської імперії та її васалів (Криму, Молдавії, Валахії, Трансільванії). До-речі, на думку відомого дослідника історії Гетьманщини З. Когути, сама ця смуга напівзалежних держав степового прикордоння стала одним з вирішальних факторів появи Української козацької держави [1, с. 17].

Для визначення політичних альтернатив, які мала Гетьманщина у 1650-х – 1660-х роках важливе значення має аналіз тогочасних московсько-польської, польсько-шведської та московсько-шведської воєн у частині, так званого, «українського питання».

В лютому-березні 1653 р. боярською думою у Москві було ухвалено рішення направити до Польщі посольство щодо примушення Яна II Казимира до заборони у Речі Посполитій книг, які містили скорочення титулу царя, та до примирення з Військом Запорізьким на основі Зборівського договору 1649 р. Після невдачі цієї дипломатичної місії у Москві було скликано заключне засідання Земського собору (перше засідання відбулося 25 травня 1653 р.). 1 жовтня 1653 р. собор

ухвалив розірвати «вічний мир» з Польщею (Полянівський договір 1634 р.) та прийняти під «високу руку» царя «гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорізьке з містами їх і землями». По суті, це означало офіційне оголошення війни Речі Посполитій. Тоді ж було затверджено склад посольства в Україну, яке мало завершити офіційне оформлення підпорядкування Війська Запорізького владі московського царя. Ця процедура була розпочата на Переяславській раді у січні 1654 р., а завершена схваленням царем умов козацько-московської угоди 27 березня 1654 р. Всі ці події призвели до початку московсько-польської війни, яку більшість істориків датують 1654-1667 рр.

Для визначення цілей тогочасної московської політики щодо Речі Посполитої, на нашу думку, слушним є твердження З. Когута, що Москва більше переймалася зневагою царського титулу й кандидатурою царя на польський трон, аніж правами на володіння Україною. Історик переконаний в тому, що протягом більшої частини XVII століття Москва розглядала Україну як розмінну монету, що не мала першорядного значення [1, с. 20].

Воєнні дії між козацькими та польськими військами поновилися у лютому 1654 р. після наступу польських загонів на Брацлавщину. У травні Б. Хмельницький на вимогу царя направив 18-тисячний корпус під командою І. Золотаренка на територію Великого князівства Литовського, де розпочиналася боротьба між московською армією та військами Речі Посполитої. Сам козацький гетьман спільно із московськими загонами боярина Бутурліна мав діяти у напрямку Кам'янець-Львів-Люблін.

В результаті літньої воєнної кампанії 1654 р. під владою Москва опинилися Смоленськ, Невель, Вітебськ, Полоцьк, Мстиславль, Орша, Шклов. Восени військо Б. Хмельницького зайняло Острог, Межиріч та Рівне. Успіхи московсько-козацьких військ призвели до укладення формального союзу між Кримським ханатом та Річчю Посполитою проти Москви та Війська Запорозького. У січні 1655 відбулася битва козацьких військ з об'єднаними польськими і татарськими загонами під Охматовим («Дрижиподем»). Влітку 1655 р. козацькі загони І. Золотаренка спільно з московським військом оволоділи Мінськом, Вільно, Ковно й Гродно. Восени того ж року московські та козацькі війська обложили Львів, захопили Ярослав, Люблін, Яворів, Янів та інші міста, вийшовши в окремих місцях до р. Вісли і за р. Сян.

Ще влітку 1655 р. Швеція, скориставшись катастрофічним становищем Польщі, розпочала з нею війну. Швецькі війська в липні зайняли Познань, а в серпні – Варшаву і Краків. Карл X Густав висунув перед Б. Хмельницьким вимогу зняти облогу Львова й відступити до Гетьманщини. До того ж гетьман дізнався, що Менглі-Гірей, порушивши заборону турецького султана, разом з ордою вдерся в Україну й просувається до Львова. За цих обставин Б. Хмельницький наприкінці жовтня наказав козацьким військам відступати.

Ян II Казимир за посередництва імператора Фердинанта III звернувся до царя з пропозицією розпочати перемовини про мир та встановлення нових кордонів. Московський уряд, стурбований шведським посиленням в басейні Балтійського моря, з кінця 1655 р. призупинив воєнні дії проти Польщі. Перехід на бік шведського короля Великого гетьмана литовського Януша Радзівіла зводило нанівець московсько-козацькі завоювання в Литві. Тому цар у травні 1656 р. оголошує війну Швеції, а в серпні розпочинаються московсько-польські переговори у Вільно. Козацька делегація на вимогу польської сторони до переговорів не допустили, а висунуті Б. Хмельницьким пропозиції були відхилені. Не досягнувши згоди про мир, Московська держава та Річ Посполита 24 жовтня 1656 р. уклали перемир'я.

За його умовами договірні сторони домовилися виступити проти Швеції та Брандербургу і не укладати з ними сепаратних домовленостей. Сейм Польщі мав розглянути питання про обрання польським королем Олексія Михайловича, коронація якого мала би відбутися після смерті Яна II Казимира. Однак це перемир'я виявилось короточасним. Влітку 1658 р. сейм відмовив царю в польській короні та висунув вимогу повернути захоплені московськими військами землі Речі Посполитої. Нові перемовини виявилися безрезультатними, і московсько-польська війна відновилася.

У відповідь на укладення московсько-польського альянсу 6 грудня 1656 р. в Радноті було укладено угоду між Військом Запорізьким, Швецією Трансільванією, Бранденбургом та князем Богуславом Радзівілом про військовий союз проти Речі Посполитої. Згідно угоди землі Речі Посполитої мали бути розділені між союзниками (Б. Хмельницький претендував на українські землі по р. Сян, що не знаходило підтримки у Швеції та Трансільванії). В лютому 1657 р. проти польських військ було направлено загін під командою Антона Ждановича. Союзники провели успішну військову кампанію: було захоплено, раніше повернуті поляками, Краків і Варшаву. Проте успіх виявився коротко часовим. Війська союзників змушені були залишити Варшаву. Козаки Ждановича повернулися. Ця невдача загострила хворобу Б. Хмельницького. 27 липня 1657 р. гетьман помер.

Ще в квітні 1657 р. старшинська рада («вгадуючи» бажання Б. Хмельницького) обрала наступником гетьмана його сина Юрія.

4 вересня 1657 р. у Чигирині старшинська рада, беручи до уваги складні політичні обставини та враховуючи малолітство і недосвідченість Юрія Хмельницького, обрала Івана Виговського «гетьманом на час». Оскільки рада відбулася на гетьманському дворі з обмеженою кількістю учасників, не було представників Січі це викликало нарікання серед козаків. Виговський, бажаючи додержати козацького права, призначив нову раду.

21 вересня 1657 р., в Корсуні скликали загальновійськову раду за участю генеральної, полкової й сотенної старшини, делегатів від

рядового козацтва (по два з кожної сотні), а також духовенства. На раду прибули послы від Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Семигороду, Молдавії, Волощини. Виговський продовжив активну міжнародну діяльність Богдана Хмельницького. Було оформлено союзний договір із Швецією, підготовлений ще за Богдана Хмельницького. З Польщею, від якої Україну відділяла нейтральна смуга між Случчю і Горинню, на Корсунській раді було укладено перемир'я. Одночасно Виговський поновив союз із Кримським ханством і Туреччиною.

На раді був і царський посол Артамон Матвєєв, якому багато чого в промовах делегатів видалося «непристойними речами» [2, с. 370]. Боярин привіз царську грамоту, в якій Виговський називався не гетьманом, а писарем. Отже, цар не визнав обрання Виговського, мотивуючи це поправкою до договору 1654 р., яку однобічно висунула Москва. Тепер вимагалось повідомляти її не після обрання гетьмана, як зумовлювалось у цьому договорі, а перед обранням, одержавши спеціальний дозвіл царя. Сама процедура на раді мусила проходити обов'язково в присутності царського представника. Тож із Москви вислали окольничого Богдана Хітрово, який мав скликати нову козацьку раду для санкціонування влади гетьмана.

Посол Хітрово мусив запевнити Виговського, що метою цієї місії є нібито зміцнення його гетьманської влади, щоб «Військо Запорозьке було у нього в покорі». Але насправді, як свідчить текст царського наказу Богдану Хітрово, він мав завдання домогтися згоди гетьмана на призначення воевод у Чернігів, Ніжин, Переяслав, Білу Церкву, Корсунь, Полтаву, Миргород. Порушувалося питання про утримання цих воевод із «ратними людьми» за рахунок місцевих коштів. Нова рада відбулася 17 лютого 1658 р. в Переяславі. Вона одноголосно підтвердила обрання Виговського.

Крім питання про воевод в Україні та їх утримання, царський посланець висунув вимогу про скасування козацтва в Білорусії, а також зажадав, щоб гетьманський уряд надіслав Швеції ультиматум про примирення з Москвою, в іншому разі Військо Запорізьке мало би розірвати зі шведами союзницькі відносини. З вимогами Москви Виговський та старшина змушені були погодитися. Хітрово, прийнявши присягу Виговського, вручив йому гетьманську булаву та бунчук і тут же подався в Полтаву до Пушкаря, якого обдарував соболями й запевнив у царській до нього милості [3, с.185].

Пушкар домовився про спільні дії з кошовим отаманом Яковом Барабашем, хоча в боротьбі за гетьманську булаву вони були суперниками. Барабаш також писав доноси на Виговського, шукаючи підтримки Москви. Московський уряд провадив таємні переговори водночас і з Пушкарем, і з Барабашем, підштовхуючи їх до повстання.

Заколот поширився на все Подністров'я. Повстанців на чолі з Пушкарем і Барабашем виступили проти Виговського. Вони розбили направлені гетьманом війська під проводом полковників Івана Богуна

та Івана Сербина. Тоді в травні 1658р. Виговський мобілізував полки, приєднавши до них своїх нових союзників — татар (40-тисячну орду на чолі з Карач-беєм) і під Полтавою погромив війська Пушкаря та Барабаша. Полтава була спалена. Татари захопили багато людей у неволю. Запорожці втекли під захист московського війська, яке прибуло разом із воєводами, щоб стати залогом в Києві, Чернігові та Ніжині. Воєводи злякалися й відступили зі своїми ратними людьми в межі Московської держави. Тільки Шереметьєв зумів укріпитися в Києві.

Гетьман приймає рішення розірвати союз із Москвою. Оскільки пакт 1654 р. вже перестав фактично діяти, бо сама Москва його грубо порушила ще в 1656 р., гетьман 16 вересня 1658 р. уклав з Річчю Посполитою Гадяцький договір. Відомий дослідник історії Гетьманщини Т. Таїрова-Яковлева слушно зауважила, що Гадяцька угода стала результатом порозуміння «найосвіченішої і найпрогресивнішої частини польської партії в Україні і козацької партії в Польщі» [4, с. 119].

Пропольський вектор політики І. Виговського мав вплив і на перебіг російсько-шведської війни. Після виходу із війни зі Швецією Данії Гадяцька угода 1658 р. стала одним з важливих чинників, які змусили Москву піти на укладення зі Швецією у грудні 1658 р. Валієсарського договору (цар зберігав на три роки контроль за захопленими територіями у Прибалтиці).

Після укладення Гадяцької угоди військові дії у московсько-польській війні поновилися. В ході воєнних операцій осені 1658 р. – весни 1659 р. Москві вдалося зберегти контроль над більшістю захоплених територій у Литві. Однак, поразка військ Трубецького під Конотопом стала не лише військовою катастрофою, але й реальною загрозою перенесення воєнних дій на територію московського царства. С. Соловйов так яскраво описував наслідки битви: « Цвіт московської кінноти, що здійснила щасливі походи 54-го і 55-го років, загинув в один день...Ніколи після того цар московський не був уже в стані ввести в поле такого сильного ополчення. В жалобній одежі вийшов Олексій Михайлович до народу, і жах напав на Москву» [5, с. 50]. Лише усунення гетьмана від влади запобігло нищівному наступу козацьких військ і татарсько-польських союзників на царську столицю.

Обрання на гетьманство недосвідченого і слабовольного Юрія Хмельниченка та нав'язання йому нових сфальсифікованих статей не могло кадинально покращити становище Москви в ході триваючої воєнних дій. Наступна капітуляція армії Шереметьєва в 1660 р., перехід на сторону Польщі Ю. Хмельницького, укладення між Польщею та Швецією Олівського миру (1660 р.), в результаті якого польсько-литовським військам вдалося відновити контроль над більшою частиною території Литви, раніше окупованої московськими військами, змусили царський уряд у 1661 р. підписати зі Швецією Кардський мир. За ним Москва зобов'язувалася повернути Швеції всі

лівонські та інгерманландські завоювання в обмін на її невтручання в хід московсько-польської війни.

Протягом 1661 р. армія Речі Посполитої оволоділа Могилевом, Себежем, Дисною, Вільно. Війна набула позиційного характеру. Спроби укласти перемир'я в 1662, 1663, 1664 рр. були безрезультатними. Похід польських військ та загонів П. Тетері на Лівобережжя в 1664 р. закінчився невдачею. Однак, під Вітебском у 1664 р. московські війська потерпіли поразку. В 1665 р. воєнних дій у ході польсько-московської війни фактично не відбувалося. В квітні 1666 р. розпочалися чергові московсько-польські переговори в селі Андрусово, які закінчилися підписанням 20 січня 1667 р. перемир'я.

Згідно його умов сторони домовлялися про припинення воєнних дій до червня 1680 р. До Речі Посполитої поверталися міста Вітебськ, Полоцьк, Динабург, Мариєнбург і вся Лівонія, в також Правобережна Україна, окрім Києва та території на мілю навколо нього, які до 5 квітня 1669 р. залишалися за Москвою. Також до неї відходили Смоленськ, повіт Стародубський, Чернігівське воєводство «і вся Україна від путивльської сторони до Дніпра. Польща визнавала приєднання Лівобережжя до царських володінь. Запорізька Січ залишалися у підданстві двох государів. Цар і король повинні були забороняти запорожцям, правобережним і лівобережним козакам здійснювати походи проти Криму і Туреччини. Сторони зобов'язувалися запропонувати кримському хану укласти перемир'я; якщо він його відхилить і піде війною проти Москви, то король ніякої допомоги йому не надаватиме. Якщо він стане спустошувати Україну по дві сторони Дніпра, чи намовлятиме козаків під себе, то два государі спільними силами даватимуть відпор кримчакам, будуть перешкоджати, щоби Україна не відішла під хана. Спеціальними статтями регламентувався порядок повернення полонених, переміщення певних категорій населення, релігійні питання. Гарантувалося право вільної торгівлі та дипломатичне недоторканність послів.

Андрусівський договір завершив московсько-польську війну 1653-1667 рр. Він відображав компроміс двох сторін: московська держава, хоча і не зуміла зберегти всі завоювання впродовж війни, все ж значно збільшила свою територію, а Річ Посполита, не маючи змоги повернути всі втрачені території, повернула значну частину земель, завойованих царськими військами. Дві сторони розраховували, що досягнуте перемир'я тимчасове і що за кращих умов його умови можна буде переглянути. Щодо «українського питання», то, погодивши Андрусівське перемир'я з Річчю Посполитою, царський уряд фактично відмовлявся від своїх зобов'язань 1654 р. щодо надання допомоги Війську Запорізькому у його боротьбі з Польщею. С. Величко, характеризуючи суть Андрусівського трактату, влучно зазначив, що він був «під корисними умовами для обох монархій; покривджено тільки козаків» [5, с. 53].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Когут З. Коріння ідентичности: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ: Критика, 2004. 351 с.
2. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної і ранньомодерної України. Київ: Критика, 2005. 584 с.
3. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У 3 т. Т.2. Львів: Світ. 1991. 392 с.
4. Яковлева Т.Г. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. Київ: Основи, 1998. 447 с.
5. Величко С.В. Літопис. Т. 2. Київ: Дніпро, 1991. 642 с.

Олександр Погуляєв

СУПЕРЕЧЛИВІ УМОВИ РОЗВИТКУ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано становище національних меншин Правобережної України на початку ХХ ст., а саме напередодні Української революції, зокрема їхній соціально-економічний стан, громадсько-політичний рух та культурно-освітній розвиток.

Ключові слова: етнічні меншини, національні меншини, Правобережна Україна, політичні партії, Українська революція, Перша світова війна.

Oleksandr Pohuliaiev

CONTRADICTIONARY CONDITIONS OF THE DEVELOPMENT OF ETHNIC MINORITIES IN THE RIGHT BANK OF UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The article analyzes the situation of the national minorities of the Right Bank of Ukraine at the beginning of the 20th century, namely on the eve of the Ukrainian War of Independence, in particular their socio-economic condition, socio-political movement and cultural and educational development.

Keywords: ethnic minorities, national minorities, Right Bank Ukraine, political parties, Ukrainian War of Independence, World War I.

Початок ХХ століття був для України часом значних соціально-політичних, культурних, освітніх та економічних змін, спричинених російською диктатурою, Першою світовою війною та масовою міграцією іноземців на Правобережну Україну. Напередодні Української революції 1917–1921 рр. відбулися значні зміни серед меншин Правобережної України, зокрема росіян, євреїв, поляків, німців, чехів, білорусів і греків. У 1916 р. через військові події кількість оброблюваних сільськогосподарських угідь у Волинській, Київській та Подільській областях різко скоротилася, а основні галузі сільського господарства занепали.

На початку ХХ ст. частка росіян серед населення України становила близько 12%, переважно це були робітники, шахтарі,